

До разової спеціалізованої вченої ради PhD 13275
Тернопільського національного педагогічного
університету імені Володимира Гнатюка
(46027, м. Тернопіль вул. Максима Кривоноса, 2)

ВІДГУК

офіційного опонента

доктора філологічних наук, професора,
професора кафедри соціології та соціальної роботи
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Шумицької Галини Василівни

про дисертацію **Фецан Тетяни Ігорівни**

**«Мова української діаспори в сучасному комунікативному
просторі Турецької Республіки»,**

подану на здобуття наукового ступеня доктора філософії
з галузі знань 03 Гуманітарні науки
зі спеціальності 035 Філологія

Актуальність теми дослідження. Повномасштабне вторгнення Російської Федерації в Україну 2022 р. стало каталізатором фундаментальних змін у сприйнятті української суб'єктності на міжнародній арені, перетворивши українську мову з дисципліни, що цікавила переважно діаспору та вузьке коло славістів, на об'єкт стратегічного інтересу. В умовах нових геополітичних реалій дослідження стану й перспектив функціонування української мови за кордоном набуває особливої значущості й цілком прагматичного виміру, адже знання мови є необхідною компетенцією для дипломатії, гуманітарних місій, економічного співробітництва, процесів інтеграції тощо. З огляду на це актуальність дисертаційного дослідження Т. І. Фецан, присвяченого функціонуванню української мови в середовищі української діаспори Турецької Республіки, є очевидною, зумовленою низкою інтра- та екстралінгвальних чинників. По-перше, Туреччина є унікальним комунікативним простором для української діаспори через значну типологічну відстань між українською (флексивною, індоєвропейською) та турецькою (аглютинативною, тюркською) мовами. По-друге, українська мова функціонує тут в умовах складного полілінгвізму та постійної взаємодії з іншими мовами (турецькою, російською, англійською). В умовах, коли мова стає не лише засобом комунікації, а й

головним маркером національної ідентичності й інструментом спротиву, вивчення мовного портрета українців за кордоном набуває стратегічного значення для українського мовознавства, зокрема соціолінгвістики та міграційної лінгвістики.

У дослідженні, яке органічно поєднує кількісні (анкетування) та якісні (глибинні інтерв'ю) характеристики, запропоновано типологію траєкторій мовної поведінки українців у мультикультурному середовищі – практичний інструмент для аналізу мовної ситуації української діаспори в інших державах; виявлено механізми трансформації мовної свідомості представників діаспори під впливом геополітичних подій, зокрема Революції Гідності 2014 р. та повномасштабного вторгнення РФ в Україну 2022 р., – стануть у нагоді передусім громадським організаціям, суботнім школам та іншим освітнім установам діаспори при формуванні дієвих стратегій та політики для збереження української мови за кордоном; окреслено критичні виклики та проблеми міжпоколінневої трансляції мови в іншомовному та іншокультурному середовищі. Теоретичні узагальнення та розроблений авторкою алгоритм інтегрального аналізу мови української діаспори, який органічно поєднує макросоціолінгвістичний та мікросоціолінгвістичний підходи, поглиблюють знання про комунікативний простір діаспори і можуть стати надійним підґрунтям для подальшого вивчення мовної поведінки українців у різних країнах, розширюючи теоретичну базу вивчення поведінки будь-яких переселенців та біженців у світі. Дослідження, виконане з урахуванням ключових параметрів міграційної лінгвістики, концептуально вбудовує цю українську розвідку у світовий науковий контекст.

Наукова новизна результатів проведеного дослідження та їх наукова обґрунтованість. У дисертації вперше в українському мовознавстві здійснено інтегральне дослідження мови української діаспори в Туреччині на перетині синхронної соціолінгвістики та міграційної лінгвістики. Зауважмо при цьому, що соціолінгвістика діаспори – це міждисциплінарна галузь, де кожен дослідник обирає свій інструментарій залежно від конкретної спільноти, країни перебування, хвилі еміграції тощо, а поняття «інтегрального аналізу» (підхід,

який розглядає мову не ізольовано, а в сукупності з соціальними, культурними, психологічними, історичними чинниками) вживається радше як принцип (врахування всіх факторів комплексно), а не як формалізований покроковий алгоритм. Іншими словами, дослідження проводяться у рамках різних методологічних підходів, а не одного уніфікованого алгоритму. Водночас дисертантці вдається саме такого типу алгоритм не тільки описати, а й апробувати у своєму дослідженні: 1) опрацювання кількісних та якісних даних про склад української діаспори; 2) аналіз функціонування української мови в різних сферах життя української діаспори шляхом спостереження (активного й пасивного); 3) анкетування щодо аспектів мовної поведінки українців Туреччини; 4) глибинне нарративне інтерв'ювання, що компенсує недоліки кількісного підходу якісним аналізом; 5) узагальнення лінгвальних і соціолінгвальних фактів. Оскільки проведення такого типу аналізу сформульовано як основну мету дисертаційної роботи (с. 21), яку авторці вдалося реалізувати на належному рівні, про що зробимо відповідні висновки нижче, то це і становить основну її теоретичну цінність: авторські узагальнення формують нову інтегральну модель вивчення мови в іншокультурному середовищі. Можливо, це варто було зауважити чіткіше у відповідній рубриці вступного розділу (с. 23).

Дисертантка обґрунтовано розробила типологію мовних траєкторій представників діаспори в мультикультурному середовищі: *стабільна траєкторія* (тип А) – незмінне домінування української мови від дитинства; *динамічна траєкторія* (тип Б) – свідомий і швидкий перехід з російської на українську під впливом геополітичних подій; *еволюційна траєкторія* (тип В) – поступова трансформація від суржику чи змішаних практик до нормативної української мови. Водночас, на наш погляд, у дисертації бракує окремої класифікаційної позиції для тих, хто стабільно продовжує спілкуватися російською мовою або стійким суржиком без наміру переходити на нормативну українську. Як зазначає дисертантка, всі описані типи об'єднує одна спільна тенденція – посилення ролі української мови як засобу збереження ідентичності. Тобто фокус дослідниці був спрямований виключно на процеси

збереження української мови або повернення до неї. Окремої траєкторії для тих, хто завжди спілкувався російською і не змінив своїх звичок, авторка не виділила, хоч їх відсоток доволі високий – 17% респондентів можна віднести до «нульового рівня» розвитку мовної свідомості, що передбачає повну відмову від використання української (с. 175). Цілком імовірно, що цей відсоток є значно вищим, оскільки, як зауважує дисертантка, «в дослідженні могли взяти участь переважно особи, які мають активну громадянську позицію щодо мовних питань. Респонденти, які повністю асимілювалися або дистанціювалися від української спільноти, імовірно, мало представлені у вибірці» (с. 53). Припускаємо, що запропоновану авторкою типологію траєкторій (А, Б, В) можна би доповнити, аби вона охоплювала і тих мігрантів, які залишилися у стабільному російськомовному або стабільному змішаному (без еволюції) статусі.

Дослідниця цілком обґрунтовано пояснює розрив між мовною ідентифікацією (визнанням української мови «рідною» за етнічним чи емоційним критерієм) та фактичною мовною поведінкою (щоденним використанням інших мов), а також вплив повномасштабного вторгнення 2022 р. на глибинну трансформацію мовної свідомості українців. Зауважмо при цьому, що дослідження фіксує та описує унікальний для світової спільноти прецедент (соціолінгвістичний кейс) – стрімке формування новітньої (воєнної) діаспори в позаєвропейському (переважно мусульманському, тюркомовному) середовищі, де мова мігрантів стає не лише засобом спілкування, а й інструментом ідеологічного спротиву та національної мобілізації.

Достовірність одержаних результатів. Зауважмо, що ці висновки зроблені на основі аналізу надзвичайно потужної, репрезентативної та багатовимірної джерельної бази дослідження, головна особливість якої полягає в органічному поєднанні кількісних (опитування 658 представників української діаспори) і якісних (укладена 21 мовна біографія) методів збирання даних, а також у безпосередній інтеграції самої дослідниці в досліджуване середовище: авторка була безпосередньо задіяна в житті громади (очолювала «Українське товариство взаємодопомоги» у Стамбулі), що дозволило їй зібрати унікальний

матеріал під час участі у понад 100 заходах культурно-релігійного та освітнього характеру в Туреччині впродовж тривалого періоду (2018–2025 рр.). Дослідниця зібрала та проаналізувала контент 73 різних сторінок, груп та каналів української діаспори на ключових платформах («Фейсбук», «Інстаграм», «Тікток», «Телеграм», «Ютуб»). До бази також увійшли специфічні матеріали, такі як тексти україномовних аудіогідів у музеях Туреччини, нормативно-правові акти обох країн щодо мовної політики, матеріали офіційних сайтів українських дипломатичних установ та ґрунтовний масив праць українських і зарубіжних науковців. Таку джерельну базу можна охарактеризувати як високодостовірну та комплексну, оскільки вона охоплює практично всі можливі сфери комунікації сучасної людини (родина, церква, школа, публічні заходи, соцмережі) і дозволяє побачити мовну ситуацію діаспори як з макросоціолінгвістичної, так і з мікросоціолінгвістичної перспектив.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що запропонована інтегральна модель вивчення мови та створена типологія мовних траєкторій можуть бути успішно впроваджені у викладанні курсів із соціолінгвістики та міграційної лінгвістики на філологічних факультетах закладів вищої освіти; у процесі підготовки фахівців-україністів (перекладачів, дипломатів, культурних менеджерів) для роботи в діаспорних спільнотах; у діяльності українських громадських організацій, суботніх шкіл та дипломатичних представництв за кордоном для розробки дієвих стратегій збереження української мови, протидії асиміляції та забезпечення міжпоколінневої трансляції мови. А також використовуватися науковцями як готовий інструментарій для аналізу мовної ситуації в діаспорних спільнотах інших країн світу.

Оцінка змісту дисертації, її завершеності та відповідності встановленим вимогам. Дисертація є завершеним, цілісним і самостійним науковим дослідженням, яке складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (249 позицій) і 13 додатків. Загальний обсяг – 262 с. (основний текст – 205 с.).

Дисертація написана державною мовою та оформлена у вигляді рукопису. Її оформлення відповідає вимогам, визначеним наказом МОН України №40 від 12.01.2017 р.

У *вступі* обґрунтовано актуальність роботи, її зв'язок з науковими програмами, планами, темами; визначено мету, завдання, об'єкт і предмет дослідження; наведено джерельну базу дослідження; окреслено теоретико-методологічну основу роботи, наукову новизну, практичне значення тощо.

У *першому розділі* ґрунтовно опрацьовано теоретичні засади соціолінгвістичних та міграційних студій, розкрито історичний контекст формування діаспори в Туреччині, наведено поняттєво-термінологічний апарат і авторський алгоритм інтегрального аналізу. Маємо певне застереження тільки щодо узагальненого вживання терміна «українська діаспора», що «служує позначенню українців, які проживають поза межами материкової України» (с. 55). Зауважимо, що в українському законодавстві термін «діаспора» зазвичай вживається як синонім до поняття «закордонні українці»: йдеться про Закон України «Про закордонних українців» (слово «діаспора» вживається в преамбулі, проте ключовим є термін «закордонний українець»), Закон України «Про культуру» (поняття «української діаспори» («закордонних українців») розглядається через призму збереження культурної ідентичності), Податковий та Митний кодекси України, Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної програми співпраці із закордонними українцями» (у таких програмах, які регулярно оновлюються, зокрема остання на період до 2027 р., термін «діаспора» використовується ширше для означення всієї сукупності українських громад за кордоном) та ін. Згідно із Законом України «Про закордонних українців», не кожен українець у Туреччині чи іншій країні автоматично є представником діаспори у правовому сенсі: закордонний українець (діаспорянин) – це особа, яка вже має громадянство Туреччини (або є особою без громадянства), але підтвердила своє українське етнічне походження та отримала відповідне «Посвідчення закордонного українця». Інші вважаються мігрантами, оскільки юридично є громадянами України, які тимчасово перебувають за кордоном, тому не є «діаспорою» для нашої держави. Отже,

діаспора – це не просто факт проживання за межами Батьківщини, а інституціоналізована спільнота – люди, які створили в Туреччині об'єднання, культурні центри (наприклад, в Анкарі чи Стамбулі), відвідують суботні школи, інтегровані в місцеве суспільство, але зберігають стійкий зв'язок з Україною, іншими словами, це «вкорінені» мігранти. З цього випливає, що вимушені мігранти (з 2022 р.), чия мовна свідомість зараз перебуває в стані трансформації, ще не стали діаспорою, бо їхні соціальні зв'язки та плани на майбутнє все ще зосереджені всередині України, тому, очевидно, не всіх задіяних до дослідження респондентів доречно називати «діаспорянами». Власне, таке розмежування – між правовим статусом і соціологічною самоідентифікацією – часто стає найцікавішим моментом у наукових дискусіях, що дисертантка може врахувати у подальших дослідженнях.

У *другому розділі* детально проаналізовано функціонування української мови в 4 сегментах комунікативного простору Туреччини: освітньому (суботні школи, україністика в Стамбульському університеті), церковному (богослужіння), соціокультурному та цифровому (медіа і соцмережі). Інформація, ретельно зібрана з різних джерел та якісно систематизована, має високу цінність, оскільки переводить теоретичні міркування про мовну ідентичність у площину реальних комунікативних практик, доводячи, що для українців Туреччини мова стала живим інструментом самоорганізації, дипломатії та національного спротиву асиміляції. Як резонно зауважує дисертантка, «саме діяльність активних мовних особистостей», до яких сама і належить, «стає тим механізмом, який перетворює індивідуальну мовну ідентичність на колективну мовну стійкість» (с. 47). Позитивним є і той факт, що основні положення цього розділу апробовано у низці наукових публікацій упродовж 2023-2025 рр. (с. 116).

У *третьому розділі* представлено детальний соціолінгвістичний профіль діаспори за результатами анкетування та глибинних інтерв'ю, що дало змогу профілювати діаспору за багатьма критеріями: рівень освіти, регіон походження, рівень володіння мовами, мова повсякденного та родинного спілкування тощо. Також у розділі проаналізовано механізми перемикування кодів

та змішування мов, особливо в міжетнічних українсько-турецьких родинах, явища суржику, білінгвізму, а також ставлення до мови як ціннісного маркера. Саме цей розділ становить емпіричне осердя дослідження та містить ключові наукові результати, отримані авторкою на основі зібраних даних: якщо другий розділ описує зовнішні умови (де і як функціонує мова), то третій розкриває внутрішні механізми (як самі носії сприймають свою мову та послуговуються нею), перетворює абстрактні міркування про долю діаспори на наукову, доказову базу, яка глибоко пояснює психологію мовного вибору та реальні стратегії збереження ідентичності українців у чужому культурному середовищі.

Важливо, що дослідниця виявила та науково обґрунтувала колосальний розрив між первинною соціалізацією та сучасною ідентифікацією: хоча 67% опитаних вважають українську мову рідною, лише 31,8% засвоїли її першою в дитинстві. Розділ доводить, що в діаспорному контексті «рідна мова» виходить за межі лінгвістичних чинників і набуває передусім ціннісного, символічного виміру – як маркер етнічної належності та емоційного зв'язку з Батьківщиною. Аналіз показує усвідомлену мотивацію значної частини діаспорян до вилучення російської мови з ужитку та переходу на українську як акт громадянського та ідеологічного спротиву.

Розділ має важливе практичне значення, адже він висвітлює тривожну тенденцію щодо майбутнього мови: хоча 65,5% батьків намагаються розмовляти з дітьми українською, лише 37% дітей вільно нею володіють. Ці дані доводять, що без системної інституційної підтримки, зокрема з боку України, лише домашнього спілкування недостатньо для повноцінного збереження мови у другому поколінні мігрантів.

Завершується робота розгорнутими *висновками*, які впливають з її змісту та слугують віддзеркаленням основних результатів дисертаційного дослідження. Висновки дисертаційної роботи Т. І. Фецан вирізняються високою якістю, логічністю, структурною цілісністю та глибоким синтезом теоретичних і емпіричних результатів. Вони безпосередньо відображають виконання поставлених у вступі завдань і демонструють наукову зрілість дослідниці.

Додатки в дисертації Т. І. Фецає є надзвичайно цінним структурним елементом роботи, який слугує потужною доказовою та ілюстративною базою проведеного дослідження: документально-фінансове підґрунтя (Додаток А), візуалізація комунікативного та культурного простору (Додатки Б, В, Г, Д, Е, Ж, И), каталогізація цифрового медіапростору (Додатки К та М), дослідницький інструментарій (Додаток Н), апробація дослідження (Додаток П). Можна сказати, що вони слугують повноцінним соціолінгвістичним архівом, який детально картографує інституційне, культурне та цифрове життя української громади в Туреччині.

Отже, текст дисертації повністю відповідає сучасним вимогам МОН України до оформлення кваліфікаційних наукових праць на здобуття ступеня доктора філософії.

Повнота викладу наукових положень, висновків та рекомендацій у наукових публікаціях. Авторкою опубліковано 12 наукових праць, серед яких 6 статей у наукових фахових виданнях України категорії «Б» (з них 1 у співавторстві); 1 стаття у зарубіжному науковому фаховому виданні; 5 праць апробаційного характеру у збірниках матеріалів конференцій, що цілком відповідає нормативним вимогам. Результати дослідження пройшли широку міжнародну та всеукраїнську апробацію на 14 міжнародних та 2 всеукраїнських наукових конференціях (у Львові, Скоп'є, Івано-Франківську, Харкові, Варшаві, Стамбулі, Тернополі, Києві, Луцьку, Житомирі). Крім того, матеріали обговорювалися на діалогових платформах та лекторіях, що свідчить про високий ступінь визнання науковою і громадською спільнотою.

Оцінка рівня виконання наукового завдання та рівня оволодіння здобувачем методологією наукової діяльності. Здобувачка Т. І. Фецає продемонструвала високий рівень володіння інструментарієм сучасної лінгвістики: вдало поєднано макросоціолінгвістичний, транснаціональний та мікросоціолінгвістичний підходи. Застосована методологія характеризується комплексністю. Особливо позитивним є застосування інноваційного для українського мовознавства методу мовної біографії (наративного інтерв'ювання), що дозволив компенсувати можливі недоліки масового

анкетування якісним, глибинним аналізом індивідуальних мовних досвідів. Авторська рефлексія щодо обмежень анкетного методу (зокрема, визнання того, що в опитуванні могли взяти участь переважно соціально активні діаспоряни, тоді як повністю асимільовані могли лишитися поза вибіркою) свідчить про глибоку наукову зрілість і критичне мислення дослідниці.

Дані про відсутність текстових запозичень та порушень академічної доброчесності. При рецензуванні дисертації порушень академічної доброчесності та текстових запозичень не виявлено. Значний масив оригінального емпіричного матеріалу (авторське анкетування 658 осіб, транскрибовані інтерв'ю 21 особи) є прямим доказом абсолютної самостійності, автентичності та оригінальності виконаної роботи.

Зауваження та дискусійні положення щодо змісту дисертації. Попри високу наукову цінність роботи, загальну позитивну оцінку та безсумнівну глибину дослідження, вважаємо за доцільне висловити деякі зауваження та міркування дискусійного характеру, які не знижують загального рівня дисертації, але можуть слугувати вектором для подальших наукових розвідок:

1. *Репрезентативність вибірки.* Дослідниця слушно зазначає у роботі, що анкетування охопило переважно осіб із проактивною громадянською позицією у мовних питаннях, тоді як асимільовані чи дистанційовані українці менше представлені у вибірці. У зв'язку з цим виникає дискусійне питання: наскільки кількісні показники (зокрема, що 61,1% фіксують успішний мовний перехід з російської на українську) відображають реальну картину всієї (зокрема пасивної) міграційної спільноти в Туреччині? Можливо, також варто було б розширити типологію мовних траєкторій представників діаспори, включивши до неї і цю категорію українців.

2. *Перспективи міжпоколіннєвої трансляції.* У дисертації описано тривожну тенденцію: хоча 65,5% батьків використовують українську, лише 37% дітей вільно нею володіють. У світлі цього було б цікаво почути в публічному захисті прогнози дисертантки щодо життєздатності «динамічної траєкторії» в перспективі 10-15 років. Чи не загрожує цим родинам вторинна асиміляція,

якщо інституційна підтримка (як зазначають респонденти, вона «точкова і несистемна») залишиться незмінною?

Загальний висновок.

Дисертаційна робота Фецан Тетяни Ігорівни «Мова української діаспори в сучасному комунікативному просторі Турецької Республіки» є структурно завершеним, самостійним, концептуально новаторським науковим дослідженням, яке вирішує актуальне наукове завдання вивчення механізмів функціонування і збереження української мови в полілінгвальному середовищі міграції.

Зміст, обсяг, структура дисертації, глибина методології, повнота апробації результатів у фахових виданнях повністю відповідають вимогам, визначеним наказом Міністерства освіти і науки України від 12.01.2017 р. №40 «Про затвердження вимог до оформлення дисертацій» та «Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12.01.2022 р. №44, а її авторка, Фецан Тетяна Ігорівна, безперечно, заслуговує на присудження їй наукового ступеня доктора філософії зі спеціальності 035 Філологія.

Офіційний опонент:

доктор філологічних наук, професор,
професор кафедри соціології та соціальної роботи
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Галина ШУМИЦЬКА

Підпис д. філол.н., проф. Г. В. Шумицької
засвідчую:

Вчений секретар ДВНЗ «УжНУ»

Олена МЕЛЬНИК

